

razliku između »tek stvorenog« i »već urađenog«, pa kada je prilikom svoje posete idealnom muzeju mogao da prekopava po umetnosti prošlosti, ne vidi razloga zašto to isto ne bi radio i sa svojim istorijski verifikovanim, dakle muzejskim delima. To je valjda jedino moguće objašnjenje razloga nastanka njegovih kopija i plagijata, koje je radio u poslednjim decenijama života, što je, u stvari, gest koji ga pokazuje superiorno ravnodušnim prema svakom naknadnom istorijskom sudu, u čemu mu je ravan još jedino Duhamp. Istu crtu paradoksa kriju i njegove često suviše ozbiljno shvatane izjave o »povratku zanatu« (ritorno all' mestiere), ili o osećanju sebe kao »klasičnog slikara« (Pictor classicus sum). Kada se, međutim, pogledaju iz neposredne blizine i analiziraju upravo sa stanovišta zanata, zaključuje se da su slike De Chirica – a to važi podjednako za metafizičke kao i za one kasnije – urađene »nevešto«, čak suvo i površno, što je uočio još Longhi, koji je 1919. pisao da je posredi »oskudno slikarstvo« (Pittura povera), a Marisa Volpi ima pravo kada tvrdi da se De Chiricova veština ne nalazi u načinu slikanja nego

u načinu zamišljanja predstave-prizora, kao i u ispunjavanju značenja koja te predstave-prizori u sebi sadrže. A ta značenja ukazuju – ako težimo jednom krajnjem značenju – na istovremeno lucidnu i ironičnu, istovremeno inteligentnu i paradoksalnu ispoved o stvarnoj neuklopljenosti umetnika-pojedinca u moderno i masovno društvo, o njegovoj fatalnoj usamljenosti, zbog čega on tom društvu uzvraća negiranjem njegovih ideala i naglašenim isticanjem svoje nepragmatičke egzistencije, koja namerno ostaje po strani od zbivanja gde prevladavaju praktični i produktivni parametri. »De Chirico je mnogo pre dadaista osetio i objavio da priroda umetnosti nije u saglasnosti sa prirodom modernog društva – pisao je, ponovimo još jednom, Argan – a izlaz iz takvog stanja istorijske nalagode ovaj umetnik video je prevashodno u tome da prinudi to isto društvo da njegovu aristokratsku superiornost shvati kao jednu od osobina koje će, uprkos svih otpora, morati najzad da prizna kao možda umnogome preživeli, ali i dalje delotvorni uzor ponašanja.

budistička umetnost himalaya

vera vučkovački

Šokantan prizor! Nad oltarom tajnovitog hrama Byakar-Dzong (Centralni Bhutan) uzdiže se ikona troglavog boga – zaštitnika mesta i njegove, takode stravične, dakini' u seksualnoj ekstazi. Bog je levu nogu pritisnuo na desnu svoje prajne (pradžna).² Leva butina ženske figure je visoko dignuta da bi obuhvatila krsta boga – zaštitnika – slika čije je značenje jasno. A, ipak, ima neverovatno komplikovan simbolički sadržaj. Njega je moguće razjasniti, kako tvrde lame s Himalaya, samo posredstvom gura, verskog učitelja koji je upućen u tajne učenja tibetanskog buddhizma. Ovaj, ljudima naklonjen aspekt božanstva je materijalno (u ovom slučaju slikano) otelovljenje principa yab – yum³, veoma značajnog, ako ne i baznog principa tantričkog buddhizma u Himalayama.

Ova tajnovita doktrina teško se može povezati s izvornim učenjem Siddhartha Gautama, koji je posle svog prosvetljenja nazvan Buddhom. Tibetanski buddhizam negovan je više od hiljadu godina u Himalayama, a nastao je kada je buddhizam već davno bio nestao iz Indije, zemlje u kojoj je ponikao. Himalayska umetnost idejno je identična u svim predelima, iako na tom prostoru ima nekoliko država: Tibet, Nepal, Bhutan, i dve indijske pokrajine, Sikkim i Ladakh.

Ta umetnost se može smatrati apsolutno angažovanom, jer je svaki detalj slike, kipa ili dijagrama strogo podređen idejama lamaizma, jednog od oblika tantričkog buddhizma. Varijacije, ukoliko ih ima, odnose se samo na tipove fizionomija prikazanih božanstava, na neki detalj odeva i kvalitet izrade. Da bismo shvatili, ne samo smisao već i oblik ove umetnosti, moramo upoznati ideologiju lamaizma, dominantne religije ovih krajeva.

Tibetansko nasleđe

Religija Tibeta je oblik vajrayane (vadžrajana) budd' ...na, nastao mešavinom indijskog buddhizma sa starom ditorodačkom religijom Bon-po. Nazvan je lamaizmom jer su ga negovale i bile njegovi glavni ideolozi, lame – sveštenici.

U Himalayama se stiču mnogi uticaji: Indije, Kine, centralne Azije, starog Tibeta i Irana. Iz Indije su došle tri religije: buddhizam, hinduizam i islam – koji je uglavnom ostao ograničen na zapadni Kašmir. Hinduizam, buddhizam i njihovi sinkretski oblici osvojili su Himalaye, njihove doline i vrhove. Kada su fanatični muslimani počeli d- osvajaju Indiju, mnogo naroda sa svojim porodicama pobeglo je da se sklone u himalayske vrleti; pošli su i maharadže sa svitom i sveštenici, noseći sobom svoje staro kulturno nasleđe. Tako su najviše planine sveta postale trezor kulture potkontinenta⁴. Zajedno s uticajima koji su »putevima svile« dolazili iz centralne Azije, Kine, specijalno Tibeta i lokalnim tradicijama, ove oblasti su postale »Vavilonska kula« sveazijske kulture. Bez svake sumnje, kultura i umetnost tibetanskog buddhizma najsnažnije su fascinirale ljude Himalaya. Umetnost tibetanskog kulturnog kruga ni u kom slučaju nije l'art pour l'art-istički izraz elegantnih esteta, deklariranih za uglađene i lepe oblike; to je verska umetnost kao manifestacija buddhističkog misaonog sveta.

Ali, ta umetnost je istovremeno psihogram ljudi, ogledalo njihove duše koja je, osvojena prasljkama, emocionalno potčinjena. Himalayska umetnost sadrži u sebi probleme svakog čoveka, skrivene u dubokoj psihologiji »knjige sa sedam pečata«. Nemoguće je negirati da poza yab-yum ne kazuje prisustvo čovekovog postojanja. Mistika, kao organski sadržaj ovih slika, impresionira podsvest ljudi, iako se njena skrivena sadržaja da samo nagovestiti kroz sliku. Shvatanje, makar i intuitivno, njene simbolike, što je omogućilo da se nasluti najdublji izvor života – Praistina.

Pripadnicima Buddha, Bothisattva, bogova zaštitnika, demona i duhova, izolovanim sred najviših planina sveta, pružila se mogućnost da oblikuju originalnu umetnost – bizarni svet misli. Taj svet možemo otkriti i shvatiti i putem verskih rituala, sakralnih igara maski, ritualne hramovne muzike, ikona – nekad prilično rečitih – a specijalno ako upoznamo simboliku postrojenja buddhističkih hramova i manastira. Odgovor na pitanje o smislu ove um-

etnosti može se naći opservirajući život tih ljudi, njihovih molitava, rituala i ceremonija, običaja i morala, filosofije, praznovetice i, najzad, posmatrajući njihov odnos prema prirodi sred koje žive.

Odnos prirode, religije i umetnosti nigde nije upečatljiviji po svojoj bliskosti nego što je tu, u senci planina čiji se vrhovi penju i do 9000 metara u visinu. Ova brda se smatraju ne samo kao obitavališta bogova, ona u čoveku bude maštu, usmeravajući je prema demoniji specifične vrste.

Ogromni vrhovi koji se izdižu iz brdovitih džungli kao neka snoviđenja, izgledaju kao da lebde iznad magle i oblaka, simboli su neuhvatljivog, kao nešto što je nemoguće analizirati i dokučiti racionalnim razmišljanjem, već samo meditacijom i mističnim uranjanjem u sebe samog. Verski žar ujedinjuje se sa stvaralačkom snagom koja objašnjava ono transcendentno u umetničkom delu, tako da postaje medijum natprirodnog sveta. Na sve ovo čovek reaguje manje ekstazom a više oblikovno – specifičnom vrstom mandale⁵.

U grandioznim Himalayama čovek se suočava s neuhvatljivom veličinom i snagom koja njegovo biće relativizira. Ovaj neuhvatljivi fenomen himalayski umetnik oblikuje u sliku; prikazuje Buddha, Bodhisattva i bogova zaštitnika preobražava u dijagrame, thangke i slike pred kojima meditira. Njegove slike su odraz njegovih snova, želja i nada, ali isto toliko i njegovog straha. Sve je ovo oblikovano u mnoga stravična i besna božanstva, u bogu-zaštitniku Lha-Mo ili mnogim aspektima Mahakale⁶. Ako bismo uspeali da dešifrujemo ove slike, dobili bismo ključ za razumevanje prirode himalayskog čoveka. Od lama i kaludera nemoguće je dobiti detaljno i jasno razjašnjenje; oni sve to zavijaju u veo komplikovane mistike, dajući nerazumljiva, dvosmislena objašnjenja, jer sve su to skrivene tajne koje osiguravaju njihovu nadmoć u društvu. Ovo se ne odnosi samo na simbole u umetničkim delima, već isto toliko i na medicinu, hemiju, astrologiju, fiziku i, naravno, parapsihologiju. Možda bi se odgonetka pronašla ako bismo opservirali život čoveka u Himalayama, njegova shvatanja i njegove misli, ali istovremeno posmatrajući prirodu Himalaya, njegovih sezonskih promena i manifestacija tih mena: čas milosrdne i dobroćudne, čas surove i zloćudne. Nad svim tim lebdi lepota predela i grandioznost. U Himalayama i buddhistička doktrina dobija specifičan, prirodni skladan oblik.

Umetnost Himalaya razvijala se pod uticajem raznih škola: zapadnotibetanske, nepalski figuralni stil, zatim indijski tzv. *atisha* (dospeo je na to područje u XI veku i tu nazvan *kadampa* – prema jednoj novoosnovanoj sekti). Još dva stila su pod uticajem Tibeta: *kham* – centralnotibetanski i *karmapa* – istočnotibetanski. Škola koja naglašava pejzaž kao pozadinu nastala je pod uticajem Kine. Jedna od karakteristika tibetanske umetnosti je to što ona daje značaj umetniku, jer su u Tibetu umetnici uživali veliko poštovanje i zauzimali položaj vladarevih činovnika.

Buddha i umetnost

Centralna tema himalayskih umetnika je figura Buddhe. Do I veka n.e. Buddha se prikazivao samo simbolima, nije postojala njegova figura: ni u slikarstvu ni u skulpturi. Ali posle toga doba figura Velikog Učitelja postala je centralna tema umetnosti. Odmah su stvoreni kanoni koji su određivali izgled ikone, kako raspored masa, tako i oblik za svaki pojedini sadržaj: Buddha – asketa, Buddha u meditaciji, Buddha propoveda, ili Buddha na odru. Kao osnovna mera uziman je pedalj: raspon od srednjeg prsta do palca ispružene šake. Svaki pedalj mora da sadrži dvanaest palčeva. Cela figura treba da meri sto palčeva. U većih figura odnos delova: kao ušhnisha⁷ – vrh brade, stopalo – rame – vrh srednjeg prsta, proporcionalno se povećava ili smanjuje.

Gracioznost tela, uslovljena idealnim merama, spada u deset »snaga« ili specifičnosti figura Buddhe. Ono što je u njemu lepo pripisuje se istorijama prethodnih života⁸ mnogih Buddha. Tu spadaju 32 glavna i 80 sporednih oblika. U ikonografiju Buddhe još spadaju »točak zakona osmočlane staze« i učenje (mudrost) izraženo položajem ruku i prstiju, a osmeh na njegovom licu označava odgonetnutu tajnu ljudskih bolova. Volumen i izgled nekog Buddhe su zemaljske, prolazne koncepcije da bi se izrazila neprolazna, tzv. priroda »buddha«⁹. Ta priroda ne podleže promenama: ni rastu, ni bolesti, ni smrti.

Svaka pojedinost tzv. idealnog tela utvrđena je kanonima tibetanske buddhističke umetnosti – čak i tačka između obrva, koja označava »treće oko«, tj. oko mudrosti, čime se ističe mistični duhovni sadržaj; on je izražen još i specifičnim vrhom nosa i dužinom ušiju. Najzad, konture oblika tela ispod kože naglašavaju dubinu prosvetljenosti Buddhe; to su meki, silveni oblici. Sve su to simboli amaterijalnog, duhovne snage Buddhe koja stremljenjem nebeskom.

Kanonski uzor prikazuje Buddhu u sedećem stavu; on sedi u »dijamatskoj« pozi¹⁰ na lotosovom¹¹ prestolu. U himalayskom buddhizmu, lotos je simbol pračistote bivših radanja: »Kao što lotosov cvet, divan i čist, izniče iz kaljave bare listom odvojen od blata, tako je i Gautama Siddhartha rođen na ovom svetu, predodređen da postane Buddha.« Često se prikazuje kako na

rascvetan lotosov cvet padaju zruci sunca i meseca. To je jedan od dvojnih simbola tibetanske buddhističke umetnosti, koji naglašavaju suprotnosti: ne može se zamisliti sunce bez meseca, niti dan bez noći.

Dvojni simboli

Dvojni simboli se smatraju najvišim izrazom spoznaje o jedinstvu relativne i apsolutne istine. Dvojne simbole nalazimo u bezbrojnim varijacijama na ikonama himalajske umetnosti. Jedinstvo svih istina predstavlja krajnji cilj svake meditacije i svake duhovne nastave. Zato se putem slike kazuje da je jedno bez drugog nezamislivo: sunce bez meseca, muškarac bez žene, dijamantski skiptar (munja) bez zvona, a luk bez strele. Kako se zna da su luk i stela »blizanci«, razumeće se i komplikovana simbolika streljaštva, stara, tradicionalna veština na Himalajama.

Glava i telo Buddhe okruženi su oreolom. Oreol simbolizuje snagu zračenja tela, duha i glasa. Na ikonama nimbus oko glave i aureola tela markiraju se bojama duge, što znači da Buddha sjedinjuje i povezuje nebesku sferu sa zemaljskom. Okrugli, najčešće zeleni, nimbus oko glave označava duhovnu snagu.

Chörten (čörten)

Specifičan oblik svetilišta, poreklom indijskâ stupa, pripadnici himalajskog buddhizma prozvali su chörten. Arhitektonski oblik nastao je od drevne indijske mogile, za koju neki indolozi smatraju da je nastala od buddhističke grobne mogile¹². S priličnom sigurnošću se može reći da su relikvije Buddhe i njegovih učenika bile od samog početka pohranjivane u stupi, što potvrđuju iskopine kasnije građenih stupa (Piprahva, Shamlaji, Sanči i dr.).

U shörtenu se pohranjuje pepeo velikih lama i buddhističkih svetitelja. Chörten, ili stupa, smatra se i simbolom sveprisutnosti Adibuddhe, sveobuhvatnog prvog Buddhe, iz koga su, prema verovanju mahayana buddhista, proistekle emanacije svih sledećih Buddha i Bodhisattva; ikona Adibuddhe je u središtu chörtena. Tako je ovo svetilište postalo i memorijal. Ali, istovremeno, chörten simboliše sliku kosmosa. Kao i univerzum, i chörten je sačinjen od pet elemenata sveg postojanja: zemlje, vode, vatre, vazduha i etera. Iznad sokla koji simboliše zemlju, uzdižu se sfere vode, vatre, zraka i etera. Trinaest stupnjeva konusne građevine iznad kupole, od vezanosti za zemlju, vode ka oslobođenju, vrhovnoj duhovnoj sreći, ka prosvetljenju do nirvane. Vatra koja palaca, ili kičma saznanja, stoji u velikom učenju, u nirvani koja signalizuje simbol jedinstva meseca i sunca. U arhitekturi chörtena elementi se preobražavaju u materijalni oblik. Ali oni, kao i život, podležu promenama i odraz su datog vremena. Večno je samo ono neuhvatljivo koje, iznad svih vezanosti obliku, ostaje uvek budan duh, u čijim sferama čovek putem trinaest stupnjeva ostvaruje saznanje. Sve to simbolizuje građevina koja se naziva chörten.

Na svim mestima buddhističkog hodočašća nailazimo na chörtene. Oni istovremeno služe i kao putokazi ka naseljima, svetim mestima, manastirima i pećinama u kojima pustinjaci i sveti ljudi meditiraju.

Chörten ima dugu istoriju. Već u III veku pre n.e., za vladare Ashoke, građene su stupe u Indiji i Nepal. Nepalske stupe su karakteristične, sa parovima očiju na gornjem delu. Te oči su oči Buddhe, koje s kvadratne kupole gledaju na sve četiri strane sveta. Sličnu stupu nailazimo još i u Bhanu, u dalekoj šumovitoj dolini Chendhibi, što je, verovatno, neki neposredni uticaj Nepala.

Molitveni zid i molitvena zastava

Molitveni zid je sokl chörtena. Svud naokolo ispisan je mantrom (bajalicom): »Om Mani Padme Hum«. Oko njega vernici moraju da kruže svakoga dana, desne ruke prislone na zid, i da pri tom meditiraju. To, prema verovanju, opisivanje magičnog kruga vodi ka »Velikom Saznanju«. Time se može postići oslobođenje od telesnog (vezanosti telu), što predstavlja jedan od puteva ka nirvani; nirvanu, pak, arhitektura stupe simbolizuje s trinaest stupnjeva »Saznanja«.

U slučajevima u kojima je »Saznanje« još daleko, pomažu magija i praznovrje. Jedno od značajnih pomagala za ostvarenje cilja je molitvena zastava. Vešanje zastave se smatra značajnim žrtvenim darom i obredom. Na svakoj zastavi utisnuta je sveta mantra »Om Mani Padme Hum«. Prema verovanju lama, »vetar nosi reči sa zastave ka bogovima – zaštitnicima«. Kaluđeri nose zastave kao talisman. Na njima su ili svete mantrre, ili slike božanstava, ili pak pobožni tekstovi. Kvalitet izrade ovih zastava često je na priličnoj umetničkoj visini. Svaki tekst sadrži tajnoviti, magični slog »HUM«, kao mistična mantra. Svi tekstovi na zastavama završavaju se naređenjem da se poštuju Buddhina zakoni. Kao i manji chörteni, tako su i zastave putokazi ka svetim mestima.

Vasiona u manastiru

I položaj manastira ima svoje versko značenje. Jedan od lama nam je rekao da su i hram i manastir slika vasiona. Prema buddhističkoj kosmografiji koja je zapisana u drevnim spisima, njihovi oblici i raspored prostorija su strogo kanonizirani. U sredini, centralni hram s tajnim odajama i svetim kupolama, slika je svetog brda Sumeru, stanište bogova i nepropadljive Snage. Na četiri strane sveta, različitih oblika, četiri su *dvipe* (vasionski kontinenti), svaki sa po dva subkontinenta. Hram je tako komponovan da ima na sve četiri strane jedan veći i dva manja hrama. Uz sve to dolaze razna svetilišta, sporedne zgrade, stanovi za monahe i chörtenu. U nekim hramovnim postrojenjima nalaze se i hramovi boga-zaštitnika, sunca i meseca. Iako ovaj tlocrt deluje nabacano, on je ipak strogo rađen prema kanonu hramovne arhitekture.

Hum

Na zidovima hramova i manastirskim zidinama nailazi se na znak svetog sloga Hum. To je simbol transcendentne mudrosti, iz koje su, emanacijom, nastali pet Dhyanibuddha.

Hum sadrži najsvetiju buddhističku mantru: »Om Mani Padme Hum«, što znači: »O ti, dragulju u lotosu«, ili »Ti, Buddho, u srcima ljudi«. Om je beskonačno, a Hum beskonačno u konačnom, bezvremeno u vremenu, večno u trenutnom, određeno u neodređenom (u suprotnom), nadze-

maljsko u zemaljskom. Hum sadrži i gest Buddhe koji rukom dodiruje zemlju. Tim gestom se uvek prikazuje istorijski Buddha. Desnom rukom pokazuje zemlju, leva miruje u meditaciji na krilu, ili pak njom drži lobanju sa sokom života.

Gest dodirivanja zemlje, koji prikazuju svi umetnici na Himalajama, ima svoju legendu. U vreme kada je Gautama meditirao pod drvetom Bo ili Bodhi (ficus religiosa), došao je demon Mara sa željom da ga dekoncentriše i odstrani od pravog puta razmišljanja, cinično rekavši da Buddha nema svedoka za istinitost svog učenja. Na to je Buddha, kako kaže legenda, desnom rukom dodirnuo zemlju i rekao: »Ova zemlja je moj svedok«; ako sam ja u pravu, neka se pokaže i oglaš! Na to se zemlja zatresla i iz nje istupi Sthavari, boginja zemlje i reče: »Tako je (kako ti kažeš)«.

Bodhisattve i Buddha

Kao i istorijski Buddha, tako se i ostale Buddhe i Bodhisattve prikazuju u umetnosti. Omiljena tema je Amitabha Buddha¹³. Ikonografski, Amitabha Buddha se prikazuje s krunom, kao »Buddha beskrajinne, neizmerive svetlosti«, koji rukama kazuje mudru meditaciju.

Njegova idejna varijacija je Amitayus »Buddha beskrajnog života«. On je bez krune, a u ru rukama drži vaz u draguljima buddhizma: Buddha, *dharma* (zakon ili učenje) i *sangha* (manastirski red).

Maitreya, milosrdni, »voljeni Buddha« koji tek treba da se rodi¹⁴. Prikazuje se u pozici učitelja. Njegovi najkarakterističniji simboli su: zagonetni osmeh i stupa (chörten).

Avalokitešvara, »milosrdni bog«, u himalajskom buddhizmu je najpopularnije božanstvo; titulira se kao »Bodhisattva milosrda«. Ikonografski se opisuje kako u rukama drži rozarij (brojanice) i lotos. Njegov feminini aspekt je Tara, boginja velikog milosrda, najpopularnija boginja lamaizma i severnjačkog buddhizma uopšte. Na plećima joj je lotosov cvet (simbol obilja), a gestovima ruku kazuje samilost i milosrde.

Guru Padmasambhava (znači: rođen u lotosu), učitelj buddhizma i filosof, smatra se najvećim svetiteljem tibetanskog, a i himalajskog buddhizma. Njega je, u VIII veku, pozvao iz Indije tibetanski vladar da bi učvrstio buddhizam i ideološki ga postavio. On je bio tantrista. Buddhističku tantričku ideologiju obogatio je svetinjama stare tibetanske religije, ali i mnogim hindustičkim božanstvima, kojima je buddhistička tantra u Indiji bila bogata. Iz stare tibetanske religije *bon* (pon) preuzeo je bezmalo sve njihove animističke bogove i duhove. Uključivši ih u buddhistički panteon, osnovao je monaško učenje lamaizma, »učenje lama«. Lamaizam ga smatra bogom. Ikonografski se opisuje kako u desnoj ruci drži dijamantski skiptar, a u levoj posudu s nektarom; pod levom rukom mu je *kjavanga*, magično žezlo.

Petorica Dhyanibuddha (Buddhe koji meditiraju) nisu istorijski ličnosti već simboli pet elemenata. U mandali igraju značajnu ulogu – personificiraju čovekovo biće: telesnost, svest, osećajnost, opažanje i htenje ili stremljenje. Svaki od ovih Dhyanibuddha ima svoju simboličnu boju.

Buddha Vairocana (Vairokana), najstariji i prvi Dhyanibuddha, solarne je prirode, potiče od tzv. bele boje *bije* (bidže)¹⁵ OM. On je beo. Kao simbol svetlosti, on je središte mandale, prebuddha; identifikuje se s Adibuddhom, »sveobuhvatni prvi«. Ruke drži u pozici *dharma* *ca* *kramudri*, gest koji kazuje učenje ili zakon. Okružen je plavom svetlošću, sedi na lotosu koji drže lavovi.

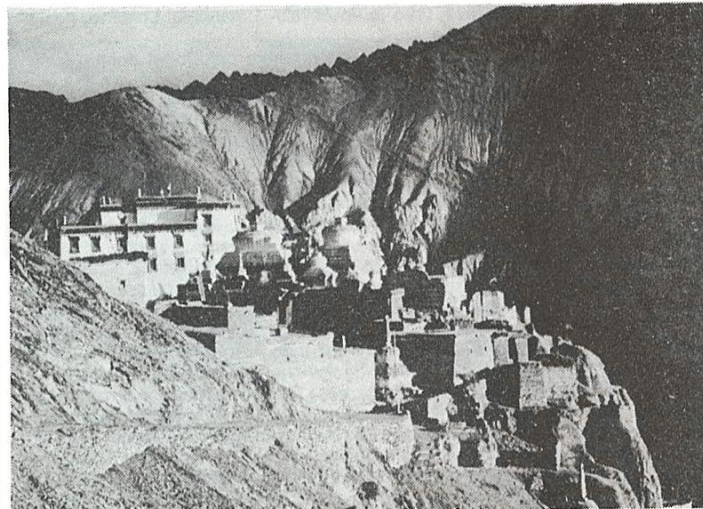
Recitacijom sloga HUM priziva se Buddha Aksobhya, a i Vajrasattva (obojica simbolizuju vladare tela), »Gospodari telesnog«. Nalazi se na istočnom delu mandale, plave je boje, sedi na lotosovom prestolu koji drži slon. Ruke su u pozici mudre doticanja zemlje.

Repetacijom sloga TRAM priziva se Buddha Ratnasambhava, »rođen od dragulja«. On je gospodar osećajnosti ljudskog tela. Žute je boje. Stavija se na južnu stranu dijagrama; sedi na lotosu koji drži konj. Njegova desna ruka je u pozici ispunjenja želja – šake su povijene nadole.

Na zapadu mandale je Amitabha, crveni Dhyanibuddha – »Buddha beskrajinne svetlosti«. Priziva se slogom HRIM. On je gospodar opažanja, sedi na paunovom prestolu. Njegove ruke, u pozici *dhyanimudra*, simbolizuju meditaciju.

Severni deo mandale rezervisan je za zelenog Amoghasiddhiya, gospodara *karme*. Priziva se slogom KHAM. Prikazuje se kako sedi na lotosovom cvetu koji drži Garuda¹⁶. Ruke kazuju mudru *abhaya*, znači: ne boj se, mu-dra zaštite.

Sve ove Buddhe, Bodhisattve i sva božanstva u tantričkom buddhizmu, specijalno u lamaizmu, imaju svoje ženske emanacije (Prajne ili Dakini) s kojima se na svim ikonama prikazuju u ljubavnom zagrljaju. Nekada su to bo-

ladaakh, manastir, X vek

žanski parovi, a nekada demonski. Demonija je veoma popularna u lamaizmu.

Thangka¹⁷

Thangke se mogu videti na freskama u hramovima i na verskim ikonama – svecima. Oslikani na platnu, brokatu ili svili, služe kao meditativno pomagalo. Thangke spadaju u veoma značajan rod himalajske umetnosti. One se u vreme festivala i verskih ceremonija odvijaju i vešaju u hramu i izvan njega. Većina ovih slika radi se na platnu, a ređe na svili. Željeni materijal se zategne na ram, zatim grindira bojenim tutkalom, a preko toga oslika biljnim bojama. Crtež se može naneti i trukovanjem crvenim kalupom, ili se iscrta na specijalnoj biljnoj hartiji, zatim obrisi izbuše sitnim rupcima, a konture kopiraju na materijal mastiljivim prahom. Kada je slika gotova, preko nje se stavlja neka vrsta svilene zavese, gore pričvršćene (radi zaštite slike).

Cena unutrašnjost shortena ukrašena je ne samo bronzanim figurama lamaističkih bogova i simbola, već i mnogobrojnim thangkama.

Neke bronzane figure prevlače se tankim slojem rastopljenog zlata, u koje se, još dok je vruće, umeće drago i poludrago kamenje.

Prema tehnici izrade, thangke se dele na četiri grupe:

1. Bojene, malane i drukovane thangke
2. Silke na drvetu sa zlatnom ili crvenom podlogom, kolorirane
3. Slike na crnoj pozadini, monohromne, s belim ili zlatnim crtežima.
4. Vezene, ili thangke sa aplikacijama; neke od ovih su još odozgo i malane. Spadaju među najskupocenije.

Prema sadržaju, thangke se dele na pet grupa:

1. Prikazi legendi i istorije
2. Prikazi hijerarhije duhovnika i njihovih naslednika
3. Prikazi meditativnog sadržaja svih odluka
4. Vizionarski prikazi (prikazi bogova – zaštitnika, duhova (dobrih i zlih), demona i dr.
5. Mandale.

Thangke prve grupe pričaju o životu Buddhe, svetaca i gura. Među pričama ili legendama o kraljevima, najznačajniji su prikazi epova Gesar – legende o slavnom tibetanskim kraljevima. Najzanimljivije su thangke o naslednicima svetih učitelja.

Mnoge thangke nalaze se danas u muzejima Bhutana, u hramovima i manastirima Ladakha, Sikkima i Nepala. Najzad, na thangke nailazimo u svim evropskim i američkim muzejima, ali ih ima poprilično i u privatnim zbir-kama.

Mandala

Najznačajniji deo himalajske buddhističke umetnosti su mandale. Mandala je staroindijska reč koja znači »krug«. Smisao je mistički dijagram u obliku kruga, koji je najčešće kombinovan s kvadratom. Ispunjena je religioznim i filozofskim sadržajem, a glavno je sredstvo – pomagalo za meditaciju.

Krug se smatra simbolom praeline. Krug je sam sobom zatvoren, arhetipska slika koju su od najstarijih vremena ljudi sadržajno motivisali. On, kao motiv, zaranja u motive i snove, a u starim kulturama bio je simbol obožavanja sunca. Veoma je značajan i u svim indijskim religijama.

Krug se javlja u tlocrtu gradova i hramova, u ornamentici hrišćanskih crkava, a najčešće se javlja u meditativnim slikama tibetanskog i himalajskog buddhizma. Većinom je taj njihov krug razdeljen na četiri ili osam delova (glavna karakteristika mandale). Podela na četiri dela predstavlja četiri strane sveta univerzuma. Pored mandala kosmosa, ispunjenih božanstvima, Buddhama, Bothisattvama i bogovima – zaštitnicima, postoje i »apstraktne« mandale, koje se sastoje od krugova, kvadrata i trouglova, postavljenih jedan u drugi. Dva trougla koji se vrhom dodiruju simbolišu sjedinjavanje boga s njegovom šakti (ženom), njegovim ženskim partnerom. Ovo sjedinjavanje, opet, simboliše put ka jedinstvu ljudi (žena i muškaraca) čije »ja« sadrži u sebi oba oblika, oba principa: feminini i maskulini (anima animus). Prikaz erotskog, seksualnog akta (indijski maithuna) dovodi do vrhunca, do dinamičnog procesa za ponovno uspostavljanje celine; u krugu je to spoj statičkog sa dinamičnim procesom.

Mandala igra značajnu ulogu i u arhitekturi. Smatra se da se obrisi mandale može prepoznati u tlocrtu sakralnih i profanih građevina skoro svih starih kultura. Sa stanovišta psihologije, svaka ovakva (»mandalska«) građevina je projekcija nekog arhetipskog sadržaja spoljašnjeg sveta. Grad, utvrđenje, hram, simboli su psihičkog jedinstva, a specifično deluje na čoveka.

Grubo diferencirano, postoje dva tipa mandala: hinduistička i buddhistička. Poreklom je mandala iz Indije. Kako se širio uticaj hinduističke kulture na ove krajeve, tako je »putovala« i mandala. Lokalno, nastajale su samo različite varijacije.

Mandala razjašnjava arhetipove koji pripadaju najdubljoj suštini čovekove duše koja podleže zaboravu.

Mandale se smatraju i stanicama na putu reintegracije ličnosti – one osvetljavaju put koji vodi iz vremena u večnost (bezvremeno), a služi sjedinjavanju onoga razjedinjenog, ali po svojoj prasuštini jedinstvenog: sjedinjava kolektivno nesvesno sa prasvešću.

Četvorugaoni crtež mandale odgovara viziji nebeskih stanista Buddha i Bodhisattva. Oni se takođe smatraju simbolima prostora univerzuma. Opisuju magični krug koji predstavlja simbol vremena u koje se vraća sve što se menja. Ima mandala koje krugom zatvaraju »božansku sredinu«. Ali svi oblici mandala imaju nešto zajedničko – u centru je božanska snaga.

Sve mandale su ovičene plamenim krugom; to je simbol uspomene na prastanje sveta. Drugi krug u mandali simboliše kao dijamant čisto saznanje. U trećem krugu je lotosov cvet, izraz apsolutne čistoće (prema lamaizmu). Centar mandale počiva na ukrštenim »munjama« (vajre), čiji je samo vrh vidljiv. Mandala ima četiri »kapije« na unutarnjem kvadratu. Sve kapije su flankirane parom klečećih gazela i točkom zakona, a iznad svega je razapeta zaštitna amrela. Prikaz gazele nailazimo na svim himalajskim hramovima, hramovnim kapijama i manastirskim zgradama. One vernike podsećaju na prvu Buddhinu propoved u Sarnathu (Indija), koji je u Buddhino vreme bio gusto pošumljen, s puno gazela. Prema legendi, kada je Buddha »pokrenuo točak zakona« (prva propoved), okupile su se da ga čuju mnoge

životinje, a najviše gazela. Ideološki, gazele su i simbol ujedinjene dvojnosti zakona – one upućuju na buddhističku teoriju o pobedi kakvoće. Uobičajeno je da se u mandali, pored točka i amrele, nailazi i na druge dobrosrećne simbole buddhizma. Zastava koja se na vetru povija ima i značenje apsolutne pobeđe buddhizma.

Pored božanske snage, u centru personificirane u obliku pet Dhyani-buddha (tzv. Buddhé-meditacije), vernik uranja u meditativno stanje.

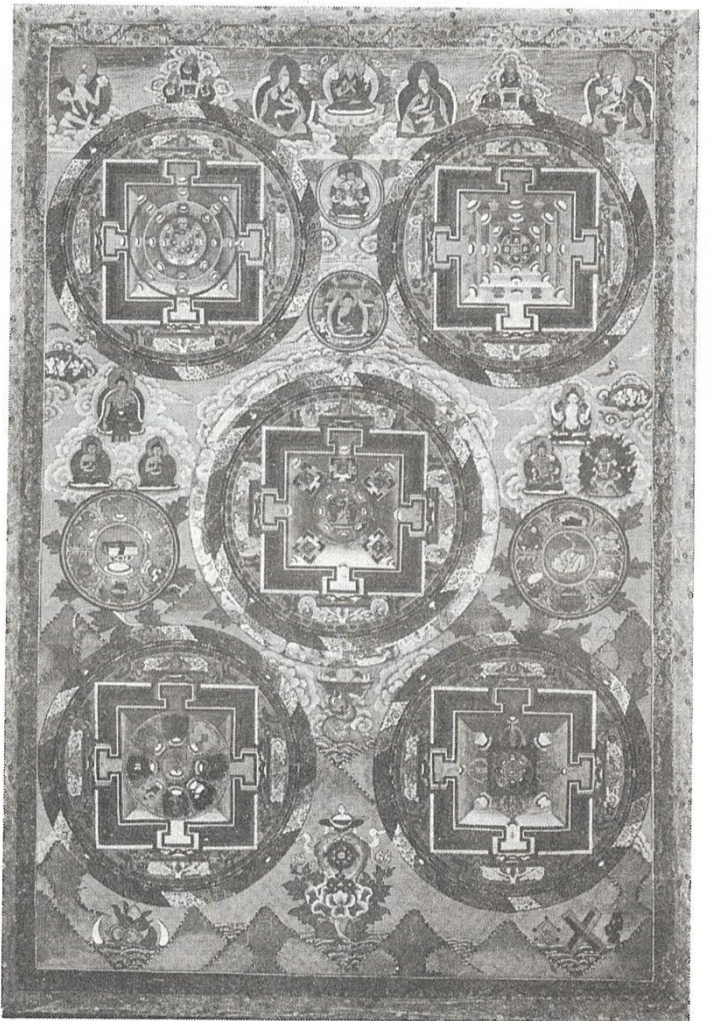
U lamaističkoj mandali nailazi se i na lamaističko popularno trojstvo: Manjushri (Mandžušri)¹⁸ u sredini. Desno od njega je Bodhisattva, »nežni glasnik« koji maše mačem saznanja, držeći ga u desnoj ruci; levo od njega je lotosov cvet, na kojem počiva knjiga mudrosti. Levo od Manjushrija je Vajrapani (Vadžrapani) s dijamantskim skiptrom, a desno Avalokitesvara koji u jednoj ruci drži lotosov cvet, a drugom kazuje mudru milosrđa. Knjige su simbol transcendentne mudrosti, a tri Bodhisattve simbolišu: snagu, mudrost i milosrđe, ili: ispravno deljenje, ispravan govor i ispravno mišljenje.

Ikonografski, mandale su komplikovani oblici jer su često isti motivi idejno različiti. U buddhističkoj mitologiji postoje hiljadu Buddha, ali svi su oni jedinstvi (sažeti u celinu) u beskrajnim zemaljskim zbivanjima (jedinstvena životna suština data u bezbrojnim varijacijama). Buddha iscelitelj igra ogromnu ulogu u himalajskom buddhizmu. Zato često nailazimo mandale s prikazom pedeset jednog Buddhe – iscelitelja, simbol su snage Buddhe koja se zračno rasipa na sve strane.

Među vrstama mandala naročiti značaj ima kosmička mandala. Ona simbolički predstavlja praznanje i nastanak sveta. Kosmičke mandale obično se nalaze na zidnim slikama unutarnjeg dvorišta manastira Dzonga u Parou i Punakhi (Bhutan). Idejni elementi su prikazani različitim oblicima; tako na primer plavi krug označava ether, zatim raznobojni krugovi druge elemente: vazduh, vatra, zemlja i vodu. Ti elementi su rotacijom bili zgusnuti i obrazovali su svet. Buddhistička slika sveta su milioni svetova i zvezdanih sistema koji, svi zajedno, sačinjavaju hiljadostruki univerzum. Univerzum u neizmerivom prostoru drže kosmička energija i ravnoteža. Univerzum je simbolično prikazan krugovima utkanim jedan u drugi, koji izgleda kao da se nalazi u eliptičnom pokretu. Sažeto rečeno, kosmičke mandale su dijagrami nastanka i formiranja sveta.

Bhavacakra – točak života¹⁹

Kosmička mandala se razvija u *bhavacakru*, »točak života«, odnosno točak ponovnih rađanja. U tom idejnom krugu himalajska umetnost dala je upečatljivih slika. Ovi prikazi se nalaze u svim hramovima i kućama vernika u Himalajama. One objašnjavaju osnove buddhističkog učenja o *karmi*²⁰, kojoj se čovek uvek nanovo rađa, a kako, u kojem obliku će biti rođen zavisi od njegovih dobrih ili zlih dela u prethodnim životima. Čovek je čvrsto vezan za tok ponovnih rađanja, u slikarstvu simboliziran točkom. Čovek će biti vezan sve dok se ne oslobodi tri greha: slepe požude, gluposti i mržnje. Ovi gresi se u *bhavacakri* opisuju u sredini točka u oblicima: petla, svinje i zmije, koji jedan drugog ujedaju za rep. Dokle god čovek ostaje vezan ma-

thangka sa pet mandala, tibet, XVIII vek

kar za jedan od ovih grehova, on mora da luta svetovima. Ti svetovi su prikazani u šest podeoka, tačaka: svet ljudskog roda, svet Titana, svet bogova, svet životinja, svet paklenih bića i svet tantalskih duhova. Samo onaj ko striktno i strogo sledi učenje Buddhé, može se osloboditi kružnog toka ponovnih radanja, odnosno karme.

Kalacakra²¹

Kalacakra predstavlja najvišu tačku tantričke mandale. Ovde je točak simbol vremena u koje se sve vraća. U pogledu razvoja, u vezi je s kosmičkom mandalom i bhavacakrom, kao neka vrsta njihovog krajnjeg razvoja. Kalacakra, »točak vremena«, kasnija je invencija tantré, a predstavlja mistično kosmogonijsko i astrološko učenje.

U Tibet je kalacakra stigla u ranom XI veku, a u ostale delove himalajskih zemalja nešto kasnije. Kalackra se ne može smatrati filosofijom, već samo doktrinom kasnijeg tantrizma, »dar« Vajrayane (Vadžrajane) ili »dijamantskih kola«. Pojavom kalackra – tantré nastalo je učenje o Adibuddhi, otkrovljenju svih tajnih znanja, sveobuhvatnom Prabuddhi iz koga su emancipovane nastale sve druge Buddhé i Bothisattve.

Adibuddha je najviše mudrost; on oteplavlja sveobuhvatno učenje. Plava boja njegovog inkarnata znak je nepromenljivosti sveobuhvatnog neba. Adibuddha je i Vajradhara (Vadžradhara) – onaj koji nosi vajru (muru); u Tibetu se zove Dorje-Chang (Dordže-Čang). Prikazuje se i opisuje s vajrom i zvonom u rukama. Prema ideologiji filosofije buddhističkog tantrizma, vajra je simbol apsolutne stvarnosti sveprožimajućeg učenja, a zvono – simbol najviše mudrosti. Učenje o Prabuddhi, kombinovano s mističizmom mantrajane (mantrajana = kola mantri), stvorilo je doktrinu mantré, jedan od pravaca tantričkog buddhizma. Pozitivno dejstvo mantri postiže se stalnim ponavljanjem svetih slogova, formula, prizivanjem mantri. U tajnovitim formulama prizivanja vernik otkriva svoju sposobnost introspekcije, a beskrajno ponavljanje kratkih formula dovodi do vizionarskih slika božanstva.

Pored oralnih metoda postoje i ikone tzv. kalackre. Kao i kod svih tantričkih prikaza, i ovde se operiše sadržajem yab-yum (tajnovite snage univerzuma), scenama sjedinjavanja Adibuddhe s njegovom prajnom. Značajno i idejno veoma zamršeno je prisustvo demonskih bogova – zaštitnika, koji se javljaju pod raznim imenima, kao Heruka, ili jedan od njegovih oblika Hevajra (Havadžra), zatim Vajrabhairava i Mahakala (sua su ova božanstva poreklom iz hinduističkog tantrizma). Prema doktrini, oni poseduju identične snage kao nebeske Buddhé. Njima se prinose i žrtve. Ova stravična božanstva tantrizma (indijskog: hinduističkog i buddhističkog) akceptirale su lame u XI veku. Od tog vremena oni postaju značajan i suštinski deo panteona lamaizma. Njihove stravične slike pune hramove i manastire Tibeta, Sikkima, Ladakha i Bhutana.

Tantrička ideologija završila je razvoj lamaizma. Njega su oformljavale vrhovne lame, među kojima su bili i dalaj lame kao nosioci ove filosofije. U Tibetu je postojao i mahajana buddhizam, ali ni on nije bez tantričkih primesa. Smatra se da je sekta mahajana bila neka vrsta preteče tantrizma.

Karakteristično je da mandala ima isti značaj za pripadnike svih buddhističkih sekta. Ona se koristi pri meditaciji da bi duša ostvarila »Veliki doživljaj« (sagledavanje suštine istine, ili kako vernici kažu: da bi »sagledali boga«). Onaj ko ume da upotrebi mandalu kao oruđe meditacije, biće u stanju da u sebi ostvari vezu između mikrokosmosa i makrokosmosa. Sve je podređeno tom cilju. U starom rukopisu »Salvacije Buddhama« stoji: »Ti si svet izjednačen sa Buddhom. Ja znam da su u tebi ugašena sva trpljenja (bolovi); postao si veličanstven, mudar, prosvetljen i oslobođen svih bolova.

Yab – yum²²

Onaj ko je uspeo da pronikne u duboki smisao mistike i meditacije mandale i time proširio svoje saznanje, neće osetiti nikakav otpor, niti nelagodnost, pred ikonama bogova, Buddhé i Bodhisattva prikazanih u seksualnom zagrljaju s femininim partnerkama. Bilo da je prikazan dobroćudni ili zloćudni aspekt bogova, ovi aktovi označavaju dinamiku najsuptilnijih duhovnih snaga koje uspevaju da iz nas odstrane sve zlo i demonsko. Prikazi yab-yum predstavljaju najviši oblik umetnosti himalajskog tantričkog buddhizma.

Tantrizam

Tantrizam, pokret koji se u Indiji javlja oko 500. godine, predstavlja, pojednostavljeno formulirano, kult ekstaze erotiziranih verskih rituala. Ime je dobio prema tantrama, verskim spisima šaktizma (obožavanje šakti, feminini aspekt boga Šive). Pripadnici ovog dogmatskog pravca, prvobitno u okviru hinduizma, u svim indijskim religijama osnivali su zasebne sekte.

Tantré, pored dijaloga boga s njegovom šakti, sadrže još i mistično-magična pravila rituala i ceremonija u okviru kulta, meditativna uputstva i metafizičke spekulacije. Pod tantrizmom se podrazumeva sistem učenja i rituala, zapisanih u tantrama koje taj sistem fiksiraju, i interpretiraju magične formule.

Tantrizam se ne smatra zasebnom religijom već sistemom metoda pomoću kojih vernik aktivira svoje duhovne snage. On ima veliki broj sekta u okviru svih indijskih religija: i asketskih i neasketskih. To je specifičan sistem dogmi, koji često dolazi u koliziju sa suštinskim shvatanjima i buddhizma i hinduizma, a naročito jinizma.

Reč »tantra« nastala je iz sanskritskog korena reči »tan«, a znači: širiti svoju svest do granica univerzuma u kojem se čovek ogleda kao mikrokosmos u velikom kosmosu. Međutim, osnovno značenje reči »tantra« je »knjiga«.

Cilj tantričkih ceremonija, kako smatra teorija dogme, jeste da vernik dosegne stanje: »Ja sam u univerzumu, univerzum je u meni«. Tantrička realna praksa je nešto drugačija. U širokoj praksi, to je metod da se putem afirmacije telesnog ostvari duhovno savršenstvo, čiji je krajnji cilj moksha (ili nirvana), oslobođenje od ponovnih radanja.

Osnova ideologije tantrizma identična je u svim indijskim tantrizmima (hinduističkim, buddhističkim i jiniškim), dok ritualne prakse imaju veoma široke varijacije, koje se često baziraju na kontradikciji: odricanje od sveta putem afirmacije svetovnog, odnosno ljubavi u putenom smislu.

Himalajska umetnost u buddhističkim hramovima prožeta je prikazima tantričkog sadržaja, u hiljadama slika, thangka, fresaka i statua.

Tantričkim metodama obojene su sve azijske religije, ali danas najznačajniju ulogu igraju u lamaizmu Tibeta, Nepala, Bhutana, Sikkima i Ladakha.

Ljubavne igre u hramovima

Nama je prilično teško zamisliti, a i akceptirati, ljubavnu igru u hramovima. Smatra se da te igre predstavljaju interpretaciju mitskih simbola.

U tantričkim ritualima značajnu ulogu, njihov vrhunac, predstavlja snošaj. Tim pre je teško pronaći duhovno i simbolično, posmatrajući, na primer, scenu u kojoj se, namesto normalnog snošaja, odigravaju takve perverzije kakve su se mogle videti možda samo u vrhunskim javnim kućama starog Rima. To je, verovatno, i razlog što je pristup u mnoge tantričke hramove zabranjen nepripadnicima tantrizma, specijalno ženama. Tantristi sve ovo posmatraju kao prirodno i istinito, jer kažu: »Lepota je Istina, a Istina je Lepota«.

Vernik i vernica, Bodhisattva i Prajna, bog – zaštitnik i dakini, za lamaista su dvojni simboli (ili simboli-blizanci) koji potiru suprotnosti. Nestaje antagonizma među bićima suprotnog pola, idejno: između femininog i maskulinog principa. U seksualnim ritualima trijumfuje »nedualitet«, pri čemu »svako je oboje, a oboje su jedno«. Ta ljubav je izraz ujedinjenja sveta s nadsvetom; ona omogućava povratak u nerazdvojen, savršen život, povratak u neku mističnu zemlju u kojoj su još nerazdvojeni feminin i maskulin princip, a tu žive u apsolutnoj harmoniji. Apsolutno se može naći samo ako se uništi različitost – u nedualitetu u kojem je kao vrhunac Buddhé: ugasnuće, prosvetljenje i obećana nirvana.

Ovo što smo gore izneli predstavlja suštinu idejnog smisla i sadržaj umetnosti himalajskih zemalja, pretežno lamaizma.

NAPOMENE:

- 1 Dakini, u lamaističkoj mitologiji, oblik stravične boginje, ženskog partnera muškog božanstva različitog ikonografskog značenja, većinom se smatra bogom zaštitnikom, nebeskim borcem protiv zemaljskih zala.
- 2 Prajna, transcendentna mudrost, ali i ženski princip boga, slično dakini.
- 3 Yab-Yum, sjedinjavanje femininog i maskulinog principa. O tome kasnije detaljnije.
- 4 Još više migracija je bilo u južnu Indiju, ispod Vindhijjskih planina.
- 5 Mandata, magični dijagram simboličnih atributa, suština bajalice, kombinovano s figurama bogova i boginja.
- 6 Mahakala – Veliko Vreme, Velika Smrt, Razoriatelj ili Veliki Crni (bog), lamaističko božanstvo, po poreklu hindu bog Šiva u svom aspektu razoritelja.
- 7 Ushnisha, jedna vrsta punde na temenu Buddhé, smatra se i simbolom nirvane.
- 8 Prema legendi, Buddhé se pre svog oblika kao princ Siddhartha rađao na zemlji u više oblika raznih bića prirode.
- 9 Buddhé – nebeska mudrost.
- 10 Dijamantska poza, specifičan naziv u tantričkom buddhizmu za pozu padmasan – podvijenih nogu.
- 11 Lotos, opšti simbol za kult plodnosti, u tantrizmu specijalno.
- 12 Prema podacima bi se moglo tvrditi da je prva stupa nastala od mogile podignute nad telom Buddhé. Mi pretpostavljamo, na osnovu nekih podataka, da prva stupa nije bila građevinski objekt već okrugla hrpa kamenja i kamenih blokova, nabacanih preko pepela i relikvija Buddhé.
- 13 Amitača Buddhé, »beskrajna blistavost«, ime četvrtog Dhyani Buddhé koji boravi u Raju Sukhavati. Koncept Amitače nastao je pod uticajem persijske religije svetlosti.
- 14 Pšema buddhističkoj mitologiji, mnogo Buddhé živi u raji očekujući da se rode na zemlji. Prvi predodređen za taj čin je Maitreya.
- 15 Bija, mistični slog, suština mantré.
- 16 Garuda, liviti ptica, hinduističkog porekla. Prikazi Garuda su različiti.
- 17 Thangka, slika ili slika u vidu zastave, specifični deo slikarstva himalajskih zemalja. Pripada lamaističkom slikarstvu, oblika je zastave ili dužnog transparenta.
- 18 Manjushri, personifikacija boga mudrosti, lamaistički koncept hinduističkog boga Brahma. Ikonografski se prikazuje u bezbroj varijacija.
- 19 Bhavacakra znači i točak egzistencije. Ovaj simbol se u Tibetu prikazuje kvadratom, ili njegovom personifikacijom u vidu trookog demona.
- 20 Karma je poreklom čisto indijska invencija. Ona je u suprotnosti s buddhističkom ideologijom, jer znači podlogu nejednakosti ljudi, njihovu beznačajnu potčinjenost. U Indiji karma je bila osnovna na kojoj je izgrađen kastinski sistem, dok buddhizam nema kasta (samo idejno).
- 22 Yab-yum bukvalno znači: otac – majka. Ovaj oblik verske manifestacije najčešće se nalazi u tantričkom buddhizmu Nepala, Tibeta i drugim himalajskim državama i pokrajinama (Ladakh). Njegov ezoterično značenje je unija maskulinog – upaya i femininog – prajñā. U himalajskoj buddhističkoj umetnosti terminom »yab-yum« nazivaju se ikone koje prikazuju bogove i boginje u seksualnom zagrljaju. U Indiji se to naziva »mathuna«.

Jolanda Abbi Korpa, crtez